

עורכים: עוזי רבי, טלי טוני מרקו

כרך 12, גיליון מס' 3, 8 במרץ 2022

פרעוניות שווה זהב - הזהות המצרית הפרעונית

בשירות עבד אל-פתאח אל-סיסי

מירה צורף*

ב-9 בדצמבר 2021 ביקר שר החוץ יאיר לפיד בקהיר. התקשורת הישראלית דיווחה על פגישותיו של השר עם הנשיא המצרי עבד אל-פתאח אל-סיסי וכן עם מקבילו סאמח שכרי וציינה כי הפגישות עסקו בסוגיה האיראנית, המצב ברצועת עזה, נושא השבויים והנעדרים וכן אופני ההתמודדות עם ארגוני הטרור באזור. בפגישת לפיד עם עמיתו המצרי נידונו גם הצעדים שבהם נוקטת ישראל במטרה לסייע לרשות הפלסטינית לעמוד באתגרים הכלכליים הניצבים לפתחה, וכן דרכים להעמקת הקשרים הביטחוניים בתחומי הכלכלה, האנרגיה, החקלאות והמסחר. עיתון **הארץ** דיווח כי "מארגון הנשיאות נמסר כי בפגישה הדגיש אל-סיסי את המאמץ המצרי להשגת שלום כולל במזרח התיכון על בסיס פתרון שתי המדינות... בנוסף למאמץ המצרי לשיקום הרצועה ולמניעת הסלמה בין הצדדים"¹. בשולי הדיווח צוין, כי הוחזרו למצרים פרטי עתיקות שנתפסו בישראל ב-2014 כמחווה מיוחדת שנועדה לחזק את היחסים בין שתי המדינות.

לעומת העיסוק השולי של התקשורת הישראלית בהיבט הארכיאולוגי של הביקור, התקשורת המצרית דיווחה בהרחבה על השתלשלות האירועים שהובילה להשבת הפריטים הארכיאולוגיים, ואילו הנושאים המדיניים נדחקו לקרן זווית. כך לדוגמה, העיתון **אל-מצרי אל-יום** דיווח כי

* ד"ר מירה צורף היא חוקרת במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה ומרצה בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב.

¹ יהונתן ליס וג'יקי חורי, "לפיד ואל-סיסי נפגשו בקהיר ודנו באיום האיראני ובסוגיית השבויים והנעדרים", **הארץ**, 9 בספטמבר 2021.

"ישראל תשיב למצרים 100 ממצאים ארכיאולוגיים מצריים שנתפסו עוד ב-2014".² העיתון גולל בפירוט רב את ההיסטוריה של שוד העתיקות המצריות כפי שדווחה עליו העיתונות הישראלית. **אל-מצרי אל-יום** ציין כי ראש ממשלת ישראל מנחם בגין העניק במתנה לנשיא סאדאת בעת ביקורו בקהיר ב-1979 דגם מדויק של חרבו של תות ענח'אמון שנמצאה בפלסטין והוסיף בכתב ידו על גבי המעטפה "כדי שמלחמה לא תפרוץ שוב". העיתון הדגיש כי החרב המקורית, שנודעה בכינויה "חרב המגל", תוצג לראווה במוזיאון הלאומי המצרי החדש לתרבות מצרית. היומון **אל-אהראם** אומנם לא התעלם מהמטרות המדיניות של הביקור אך גם הוא דיווח בהרחבה על השבת העתיקות וציטט את השר לפיד שהכריז כי השלטונות הישראלים מעוניינים לפעול יחד עם שלטונות מצרים במטרה להגן על האוצרות הארכיאולוגיים השייכים לתרבות האנושית.³

ואולם, אתר האינטרנט **בואבת אח'באר אל-יום** היה הראשון שחשף את הברחת העתיקות המצריות לישראל שעה שפרסם סידרת כתבות שבהן נטען כי ישראל היתה מעורבת בגניבת פריטים ארכיאולוגיים מצריים וכי השלטונות המצריים החלו לפעול בערוץ חשאי במטרה להשיב את הפריטים הארכיאולוגיים למצרים. חקירת הנושא, שנמשכה מספר חודשים, העלתה שאכן 95 פריטים הוצאו ממצרים בדרך בלתי חוקית והוברחו לישראל ואלה הפריטים שהוחזרו לאדמת המולדת ויוצגו לראווה במוזיאונים המצריים.⁴ עוד דיווח האתר כי המשא ומתן שהתנהל בין הצדדים הושתת על העיקרון שכל פריט ארכיאולוגי שהוא שריד ממורשתה של מצרים יוחזר לאחר שהוכח מעל לכל צל של ספק שהוא הוצא ממנה באופן בלתי חוקי.

מחמד עבד אל-מקצוד, מזכ"ל רשות העתיקות המצרית העליונה, טען כי ראשיתה של החשיפה במכירה פומבית שנערכה בבית המכירות הפומביות סותבייס (Sotheby's) בלונדון במהלכה הוצגו למעלה ממאה ושישים יצירות אומנות ופריטים ארכיאולוגיים יקרי ערך, ובכלל אלה מוצגים ארכיאולוגיים מהתקופה הממלוכית, אותם הציג המוזיאון הישראלי לאומנות האסלאם, שביקש למוכרם בשל מצוקה כספית אליה נקלע. משרד התרבות הישראלי, יש לציין, התנגד לכך בכל תוקף.

² אנגי עבד אל-והאב, "אעלאם עברי: אשראאיל סתעיד למצר קטע ות'ריה מסרוקה מע וזיר ח'ארג'יאתהא יאאיר לבנד" [כלי תקשורת ישראליים: ישראל תשיב למצרים פריטים ארכיאולוגיים גנובים באמצעות שר החוץ שלה, יאיר לפיד], **אל-מצרי אל-יום**, 8 בדצמבר 2021.

³ סמר נצר, "אל-ח'ארג'ייה תכשפ תפאציל לקאא שכרי מע נט'ירה אל-אשראאילי" [משרד החוץ חושף את פרטי פגישת שכרי עם מקבילו הישראלי], **אל-אהראם**, 9 בדצמבר 2021.

⁴ מחמד טאהר, "בעד אעאדתהא... בואבת אח'באר אל-יום אול מן פגיר קציית ביע את'ארנא פי תל אביב" [בואבת אח'באר אל-יום הוא האתר הראשון שחשף את דבר מכירת ממצאינו הארכיאולוגיים בתל-אביב], **בואבת אח'באר אל-יום**, 10 בדצמבר 2021.

עוזר שר העתיקות המצרי לשעבר וכיום דקאן הפקולטה לתיירות באוניברסיטת מנצורה, ד"ר מחמד עבד אל-לטיף, הדגיש כי מרכז המדינה הממלוכית, ששלטה על אזורי אל-שאם, צפון חלב, דרום תורכיה, פלסטין, ירדן, לבנון, מערב עראק, מוצול וכורדיסטאן, היה בקהיר ולפיכך המוצגים הללו הינם מצריים לכל דבר ועניין. השאלה שהתעוררה היתה כיצד מצאו המוצגים הללו את דרכם למוזיאון האסלאם? האם הם נקנו, ניתנו כתשורה או הוצאו ממצרים בדרך בלתי חוקית?

כדי לברר זאת תבעה מצרים מישראל את המסמכים הרלוונטיים המוכיחים את זהותן של העתיקות הללו כמו גם בדיקה מעמיקה שתכליתה לוודא שהן נקנו באופן חוקי. הברור שנעשה בנידון העלה כי במרץ 2013 סוכל ניסיון הברחת עתיקות מצריות לישראל בשדה התעופה בן גוריון כשסוחר עתיקות ישראלי נתפס כשניסה להכניס לישראל במזוודה ארבעה פריטים עתיקים שאותם רכש באנגליה מבלי שהצהיר עליהם במכס. רשות העתיקות הישראלית עדכנה את שלטונות מצרים באמצעות האינטרפול ואלה הצהירו כי מדובר ברכוש מצרי גנוב שהוברח מהמדינה, עבר "הלבנה" באנגליה והובא לישראל בניגוד לחוק. בעקבות זאת פנו שלטונות מצרים באוגוסט 2013 למשרד החוץ הישראלי ולרשות העתיקות ודיווחו על עתיקות מצריות המוחזקות בחנותו של סוחר עתיקות ירושלמי ואשר לטענתם נגנבו ממצרים והוצאו ממנה שלא כחוק. רשות העתיקות אכן פתחה בחקירה אשר בסיומה נמצאו 91 פריטים עתיקים בחזקתו של הסוחר. ההליך המשפטי הסתיים בהסכם פשרה לפיו העביר סוחר העתיקות את הממצאים הארכיאולוגיים המצריים לידי מדינת ישראל שהשיבה אותם לידי המצרים. בין הפריטים כתובות אבן בכתב הירוגליפי, שבר של סרקופג עשוי עץ הנושא את כתב היד המצרי, כתובות פפירוס, פסלונים של אלות מצריות וצלמיות ששמשו כמנחות קבורה.

התקשורת המצרית טרחה להדגיש כי ישראל לא היתה המדינה היחידה שהשיבה למצרים ממצאים ארכיאולוגיים שנגנבו ממנה. ב-2020 השיבה לעצמה מצרים מארצות הברית חמשת אלפים ממצאים ארכיאולוגיים, 114 פריטים הושבו למצרים על ידי התובע הכללי הצרפתי בעת ביקורו בקהיר וכן הוחזרו למצרים עתיקות גם מגרמניה, הולנד ובלגיה.

ד"ר מצטפא וזירי, המזכ"ל המכהן של מועצת העתיקות המצרית העליונה, ציין כי במוזיאונים רבים ברחבי העולם מוצגים ממצאים ארכיאולוגיים מצריים, המצויים בהם עוד משנות ה-20, ה-30 וה-40 של המאה הקודמת, תקופתם של המלכים פואד ופארוק, אשר נהגו להעניק ממצאים ארכיאולוגיים כמתנות ואף התירו להוציאם ממצרים. לדעתו של וזירי, הקלות הבלתי נסבלת שבה ניאותו המלכים המצרים לוותר על שכיות החמדה הארכיאולוגיות מצביעה

על חוסר מודעות ואף חוסר רגישות או אכפתיות שהפגינו שליטיה של מצרים באשר למשמעות העמוקה של הפריטים הללו לעיצוב תודעת העבר הפרעוני המפואר בקרב המצרים.⁵ בשל כך הוקעו המלכים פואד ופארוק על ידי החוגים הלאומיים שראו בהם מי ששיתפו פעולה עם הקולוניאליזם הבריטי בתמורה לטובות הנאה חומריות.

האגיפטומניה המצרית המתוארת לעיל אינה תופעה חדשה. ראשיתה בעולם המערבי דווקא והיא הגיעה לשיאה החל משלהי המאה ה-19 ועד למחצית הראשונה של המאה העשרים. תופעה זו קיבלה תקפות גם בכתב המנדט ב-1919 וראיה לכך היא מרכזיותם של הסעיפים העוסקים בעתיקות ובהגדרתן, חשיפתן, שימורן, הבעלות עליהן, חלוקתן, חקירתן ופרסום ממצאי חקירתן. חוק העתיקות והפקודות הנוגעות אליו כללו בין השאר היבטים הנוגעים גם לבעלות על העבר שהיתה לה זיקה ישירה לבעלות על הקרקע שבה התגלו העתיקות ואשר הוכרזה "אתר מונומנט היסטורי".⁶ אחת הדוגמאות המובהקות לכך היא חשיפת קברו של המלך הילד תות ענח' אמון ב-1922 אשר סייעה למערב לשרטט את גבולות המודרניות, להבחין בין בני אדם מודרניים לאלה שאינם מודרניים ולהדגיש את ההיררכיה שביניהם. כך לדוגמה, החפצים שנתגלו בקברו המפואר של תות ענח' אמון כמו גם ברבים מן הקברים המלכותיים האחרים, ובהם כלי נגינה, משחקים, עדיים, מכלי תמרוקים וכלי נשק, תוארו כאותנטיים, מודרניים ועכשוויים. עמארנה שבמצרים התיכונה, עירו של פרעה אחנאטון, שאותה חשפו ארכיאולוגים גרמנים ובריטים לפני מלחמת העולם הראשונה ומשלחות בריטיות לאחריה, תוארה בעיתונות המערבית בת התקופה כעיר מודרנית או כאוטופיה פרוורית ("עמרנהטופיה"), ופרעה אחנאטון תואר כרפורמטור דתי מודרני וכאיש משפחה בן הזמן החדש.⁷

ואולם, המרדף אחר העבר הפרעוני שירת לא רק את המעצמה הקולוניאלית אלא גם את התנועה הלאומית המצרית במאבקה בכיבוש הבריטי, שהרי גילוי העבר הפרעוני נועד לסייע לחוגים הלאומיים לתבוע בעלות על הטריטוריה ולגייס באמצעותו את האומה לשם מימוש חזונה לעתיד. למתח בין השאיפות הקולוניאליות והרצון לאוניברסליזציה של נכסי העבר לבין השאיפות הלאומיות שניכסו לעצמן את העבר הקדום, ותייגו אותו כתקופת תור הזהב של האומה המצרית שאותה יש לשעתק אל העתיד, תרם הנשיא האמריקאי וודרו וילסון שבמסגרת 14 הנקודות שניסח ב-1916 נוסחה גם זכות ההגדרה העצמית. סמיכות האירועים, אשר התרחשו ב-1922, בין הכרזת העצמאות החד צדדית של מצרים ובין חשיפת קברו של תות ענח' אמון, העצימה את

⁵ שם.

⁶ בילי מלמן, "כוחו של העבר: מודרניות, אימפריות והגילוי מחדש של העולם העתיק", **איגרת האקדמיה הלאומית למדעים**, גיליון 39, דצמבר 2017, עמ' 30.

⁷ שם, עמ' 26.

הזיקה אל העבר הפרעוני והיא באה לידי ביטוי בתחומים רבים: עלייה לרגל לשרידי המקדש בפרֶנֶכ ולקברי הפרעונים בעמק המלכים, אשר זכו לכינוי חג' – הלאמה של מצוות העלייה לרגל למכה שהיא אחת מחמש מצוות היסוד של האסלאם, טיולי חובה של בתי הספר לאתרים אלה בעקבות העברת אגף העתיקות מהמשרד לעבודות ציבוריות למשרד החינוך ב-1929, טקסטים פרעוניים שהוכנסו לספרי הלימוד בהיסטוריה, באזרחות ובספרות, סמלים פרעוניים שקישטו מבני ציבור, והורים מוסלמים וקופטים כאחד שהעניקו לילדיהם שמות פרעוניים כגון: רעמסס ואתון.

הקרנבל הפרעוני נתן את אותותיו גם בתוצרים שהנפיקה התרבות המצרית בת התקופה. כך לדוגמה חיבר המשורר ח'ליל מטרפן המנון לתות ענח' אמון, שנכתב בו בין השאר: "תולדותיה של מצרים כקדם הם עדיין, היסטוריה של קידמה, הצטיינות הבולטת לעין ורוח ההישג בה נושב, ומלאכת אומנות ומעשה-חושב".⁸ זאת ועוד, במאי 1928 בעת טקס הסרת הלוח מעל פסלו המונומנטלי של מחמוד מח'תאר "תחיית מצרים" (נהצ'ת מצר), המורכב משני אלמנטים - הספינקס והפלאחה - המסמלים את הזיקה בין המצריות המודרנית לעבר הפרעוני המפואר הקדם אסלאמי, ציין ראש הממשלה דאז מצטפא אל-נחאס כי הפסל מסמל את "הקשר המאחד את השלבים השונים של ההיסטוריה המצרית, את תפארת העבר, את רצינות ההווה ואת תקוות העתיד.... אם יש אומה בעולם אשר עברה מצדיק את תחייתה הנוכחית - הרי היא האומה המצרית".⁹ הזהות המצרית הפרעונית (מצר אל-פרעוניה) מאשררת את מרכיבי השילוש הקדוש: המרכיב ההיסטורי - מצרים הקדומה, המרכיב הגיאוגרפי - הגיאוגרפיה של עמק הנילוס והמרכיב ה"גנטי" - "האישיות המצרית" (אל-שחצ'יה אל-מצריה).

עידן עבד אל-פתאח אל-סיסי הוא עידן פרעוני לכל דבר ועניין. במהלך שבע שנות שלטונו טורח הנשיא המצרי לחזק את הזהות הפרעונית ומשקיע לשם כך משאבים רבים. באוקטובר 2020 נפתח בשארם א-שיח' מוזיאון מצרי חדש המציג את ההיסטוריה של מצרים. מוזיאון, מן הראוי לציין, הוא אתר זיכרון (*lieu de mémoire*) וסוכן תרבות לכל דבר ועניין שכן, האובייקטים המוצגים במוזיאון, אשר נלקחו ממקומם המקורי, משקפים לא רק את השורשים הפרה מורדיאליים והטבעיים של האומה אלא גם את הזהות התרבותית והחברתית שלה בהווה, כפי שהיא מעוצבת על-ידי מהנדסי התרבות מטעמה של ההגמוניה השלטונית. הממצאים המוצגים במוזיאון המצרי בשארם א-שיח' מבליטים את המורשת הפרעונית והים תיכונית של מצרים

⁸ אל-הלא, יוני 1924, עמ' 913.

⁹ חגי ארליך, "הלאומיות המצרית הפרעונית גילוייה בתרבות, בספרות ובאומנות בשנות העשרים", בתוך: חגי ארליך, המזרח התיכון בין מלחמות העולם, שנות העשרים, רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1992, חטיבה א', עמ' 279.

ומצניעים את עברה הערבי-אסלאמי. תצוגת המוזיאון הולמת את שיח הזהות הפרעונית שאותו מטפח אל-סיסי בהתמדה.

זאת ועוד, 2021 היתה שנת שיא ככל שהדבר נוגע להשקעה בגיבוש הזהות הפרעונית וחודש אפריל היה ללא ספק חודש הזהב. ב-3 באפריל בחר המשטר לחנוך את פתיחת המוזיאון הלאומי החדש בפוסטאט, שעלות הקמתו הסתכמה בשני מיליארד לירות מצריות.¹⁰ באירוע אקסטרואגנטי אשר בו נכח הנשיא אל-סיסי ואשר זכה לכותרת "שיירת המומיות המלכותיות" (מוכב אל-מומיאואת אל-מלכה), ובאנגלית "מצעד הפרעונים המוזהב" (The Pharaohs' Golden Parade) הועברו 22 מומיות מלכותיות מהמוזיאון המצרי שבכיכר תחריר אל משכן החדש. הטקס המפואר והמושקע כלל אלפי ניצבים בלבוש פרעוני ששימשו תפאורה לשיירת כלי הרכב שהובילו את המומיות ועוצבו כסירות פרעוניות המשייטות על מימי הנילוס. השרידים החנוטים, השייכים ל-4 מלכות ו-18 מלכים ובהם רעמסס השני והמלכה חתשפסות, הועברו לפי סדר המלוכה הכרונולוגי שלהם כשכל אחד מכלי הרכב נשא את שם המומיה בערבית, באנגלית ובכתב הירוגליפי.

לרגל המאורע הודיע שר האוצר המצרי כי משרד האוצר ינפיק מטבעות שיצינו את תהלוכת הזהב הפרעונית בערך של מאה לירות מצריות. על גבי המטבע הוטבע שם המצעד בערבית ובאנגלית וכן לוגו, המורכב מחרפונית המוקפת בקרני שמש ובנוצות של בז, המסמלים את האמונה המצרית העתיקה בנצחיות ובתחייה.¹¹ גם רעייתו של אל-סיסי, אנתסאר, העלתה פוסט לפייסבוק ובו ציינה כי "האירוע מבטא את גדולתה של הציוויליזציה העתיקה שהעניקה לאנושות ועדיין מעניקה לה מורשת ייחודית ומגוונת התורמת לקדמתה ולשגשוגה".¹² השדרנית המצרית ששידרה את תהלוכת הזהב בשידור ישיר הפליגה בשבחי התרבות הפרעונית והדגישה כי מצרים היא ערש התרבויות כולן וכי במצרים נולדו ההיסטוריה והציוויליזציה האנושית לפני אלפי שנים.¹³ מבחינתו של הציבור המצרי שגדש את הרחובות שבהם עברה התהלוכה היה האירוע סוג של אסקיפיזם, בריחה מטרדות היום יום.

¹⁰ דעא מחמוד, "ד"ר אחמד עינים אל-ראיס אל-תנפיד'י להיתה ל"אל-מאל": 2 מליאר גניה תכאלע'ת אנשאא מתחפ אל-חצ'ארת חתא אל-אנאן" [ד"ר אחמד עינים ל"אל-מאל": 2 מיליארד לירות עלות הקמת מוזיאון הציוויליזציה עד עכשיו], אל-מאל, 26 באוקטובר 2021.

¹¹ "אצדאר עמלת תד'כאריה תח'לידן לחדת' נקל אל-מומיאואת אל-מלכה ללמתחפ אל-קומי ללחצ'ארה אל-מצריה" [הנפקת מטבע לציון העברת המומיות המלכותיות למוזיאון הלאומי של התרבות המצרית], *National Museum of Egyptian Civilization (NMEC)*, 5 באוגוסט 2021.

¹² Sudarsan Raghavan, "Cairo Mumies Get a New Home and a Grand Procession", *Washington Post*, April 4, 2021.

¹³ שם.

ימים ספורים לאחר מכן דיווחה התקשורת המצרית בהרחבה על גילוי עיר הזהב האבודה בלוקסור. העיר נוסדה על-ידי המלך הפרעוני אמנחותפ השלישי ונחשבה למרכז אורבני משמעותי גם בימיו של אחנתון. זאהי חואס, הארכיאולוג והאגיפטולוג המצרי הנודע, אשר כיהן כשר לענייני עתיקות עד יולי 2014, ביטא את הגאווה הלאומית כשהצהיר, כי משלחות זרות רבות חיפשו את העיר אך לא איתרו אותה, בעוד הארכיאולוגים המצרים שהחלו את החפירה בספטמבר 2020 חשפו את העיר בתוך שנה אחת. עוד ציין חואס כי חוקרים רבים ציינו כי מדובר בתגלית החשובה ביותר מאז חשיפת קברו של תות ענח' אמון.¹⁴

זאת וגם זאת, מצרים חגגה השנה את ראשיתה של שנת 6262 בהתאם ללוח השנה המצרי הקדום, זאת על אף שאין זה לוח השנה הרשמי המצרי. גם לוח השנה הוא אתר זיכרון שכן, על פי המועדים המצוינים בו מוזכרים ומושכחים דמויות ואירועים מן העבר.

טיפוח הזהות הפרעונית משרת את האג'נדה של עבד אל-פתאח אל-סיסי שכן, הוא מהווה חלק אינטגרלי ממערכה תודעתית נגד אויבי המשטר ובעיקר נגד האחים המוסלמים שאותם הציג אל-סיסי כאויבי האומה, אך הם מצידם לא נותרו חייבים והשיבו לו בכינוי הגנאי "נפרסיסי" (שילוב בין המלכה הפרעונית נפרטיטי ועבד אל-פתאח אל-סיסי) – הממצב אותו מחוץ למורשת האסלאמית וכחלק בלתי נפרד מן המורשת הפרעונית הג'אהלית. זאת ועוד, הפרעוניות מהווה הצדקה לכך שהשגת שליטה אפקטיבית מחייבת משטר ריכוזי וסמכותני, כדוגמת זה של האבות הקדמונים המצרים, ובכך היא מעניקה לגיטימציה לשלטונו האוטוקרטי של אל-סיסי.

הזהות הפרעונית מעניקה תקפות גם למדיניות הים תיכונית של אל-סיסי שכן, גם למצרים הקדמונים היו קשרים הדוקים עם ארצות אגן הים התיכון. את הזיקה בין פרעוניות לים תיכונית הטיב לבטא טה חסין בספרו "עתיד התרבות במצרים" (**מסתקבל אל-ת'קאפה פי מצר**): "אין ספק כי הקשר בין המצרים הקדמונים לארצות המזרח הקרוב היה קשר אמיץ וממושך... משמעות הדברים היא כי המנטליות המצרית מאז ימיה הראשונים הושפעה בראש ובראשונה מהים התיכון".¹⁵ זאת וגם זאת, הפרעוניות משרתת את מצרים גם כלפי חוץ שכן, אל-סיסי מבקש למצב את מעמדה של ארצו בזירה הבינלאומית כמדינה בעלת ציוויליזציה מפוארת שתרמה תרומה משמעותית לאנושות כולה, ובכך לשדר מסר של עוצמה הן מבחינה תרבותית והן מבחינה כלכלית ופוליטית ולמזער את תדמיתה של מצרים כמדינת עולם שלישי. בדרך זו שואף הנשיא המצרי לזכות באהדתן, בהערכתן ובתמיכתן של ארצות הברית ומדינות אירופה.

¹⁴ "עיר זהב אבודה" מלפני כ-3000 שנה התגלתה במצרים, YNET, 9 באפריל 2021.

¹⁵ אורית בשקין, ליאת קוזמא, ישראל גרשוני, **לפסל תרבות במצרים 1890 - 1939**, תל אביב, 1999, עמ' 156 - 157.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.